

تحلیل مضمون کتاب احیاء علوم الدین وساخت و بررسی اعتبار و پایایی مقیاس هوش اخلاقی براساس دیدگاه امام محمد غزالی

دکتر سمیه پوراحسان* دکتر سارا اسدپور**

چکیده

از جمله مفاهیمی که امروزه در حوزه روان‌شناسی، تعلیم و تربیت و فلسفه مورد توجه قرار گرفته است، مفهوم هوش اخلاقی است. هدف از این تحقیق ساخت یک پرسش‌نامه معتبر هوش اخلاقی با توجه به دیدگاه اسلامی - ایرانی امام محمد غزالی بود. بدین منظور ابتدا از روش تحلیل مضمون کتاب احیاء علوم الدین امام محمد غزالی، استفاده، و مؤلفه‌های هوش اخلاقی با توجه به تعاریف و نظریه‌های مختلف و با دیدگاه اسلامی - ایرانی اقتباس شد. سپس براساس این مؤلفه‌ها گویه‌های مرتبط با این پرسش‌نامه ساخته شد. جهت بررسی ویژگی‌های روانسنجی این پرسش‌نامه، جامعه مورد پژوهش کلیه دانشجویان دانشگاه‌های شهر کرمان بودند که تعداد ۳۸۰ نفر براساس جدول مورگان با استفاده از روش نمونه‌گیری سهیمه‌ای انتخاب شدند و پرسش‌نامه بر روی آن‌ها اجرا شد. پارامترهایی چون روایی محتوایی، روایی سازه و پایایی با روش‌های مختلف بررسی شد. بررسی روایی محتوایی و روایی سازه همگرا و پایایی به روش آلفای کرونباخ نشان‌دهنده معتبر بودن این پرسش‌نامه است. همچنین نتایج تحلیل عاملی اکتشافی نشان داد که ۷ عامل براساس تحلیل گویه‌ها به دست آمده است که عبارتند از توکل، صبر و کنترل خشم، نوع دوستی، اخلاص و وارستگی، سخاوت، دوراندیشی و تواضع که ارزش ویژه این ۷ عامل از مقدار یک بالاتر و در مجموع ۵۶/۷۷ از واریانس گویه‌ها را تبیین می‌کند. با توجه به اعتبار و پایایی مقیاس ساخته شده می‌توان از آن جهت اندازه‌گیری هوش اخلاقی در پژوهش‌ها و همچنین در نظام تعلیم و تربیت استفاده کرد.

واژگان کلیدی: تحلیل مضمون، ساخت مقیاس، روایی، پایایی، هوش اخلاقی، امام محمد غزالی

□ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۷/۱۰

□ تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۲۷

* نویسنده مسئول: استادیار سنجش و اندازه‌گیری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران

Email: purehsan@uk.ac.ir

** دکترای فلسفه تعلیم و تربیت، استادیار گروه علوم تربیتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران.

مقدمه

اصطلاح هوش اخلاقی^۱ اولین بار توسط بوربا (۲۰۰۵) در روان‌شناسی مطرح شد، وی هوش اخلاقی را ظرفیت تشخیص درست از نادرست، داشتن یقین‌های اخلاقی و اقدام بر مبنای آنها به‌منظور ارائه رفتار درست و شرافت‌مندانه تعریف کرده است و معتقد است که این هوش، همان ویژگی‌های اساسی یاری‌دهنده تبدیل شدن به یک انسان خوب و شایسته است. هوش اخلاقی شامل هفت فضیلت: همدلی، وجدان، خویش‌داری، احترام، مهربانی، بردباری و انصاف است. همدلی یعنی شناسایی احساسات دیگران، وجدان یعنی دانستن راه درست و عمل کردن به آن، خویش‌داری به معنای تنظیم تفکرات و اعمال خود، احترام یعنی ارزش قائل شدن برای دیگران و رفتار مودبانه به آنان، مهربانی توجه به نیازها و احساسات دیگران، بردباری و انصاف به معنای احترام گذاشتن به شان و حقوق دیگران حتی افرادی که عقاید و رفتارشان مخالف ما است و انصاف به معنی انتخاب‌های عاقلانه و رفتار به شیوه منصفانه است. وی براساس این هفت اصل اخلاقی که بیان کردن پرسش‌نامه‌ای را جهت اندازه‌گیری هوش اخلاقی برای بزرگسالان تدوین کرد (Borba, 2005).

هوش اخلاقی را توانایی تشخیص درست از نادرست است که با اصول جهانی سازگار است و در عصر حاضر می‌تواند مانند یک جهت‌یاب عمل کرده و سایر انواع هوش را هدایت نماید (Lennick, & Kiel, 2011). هوش اخلاقی دارای ابعادی چون درستکاری، مسئولیت‌پذیری، دلسوزی و بخشش است (Lennick, & Kiel, 2011). از ویژگی‌های اصلی هوش اخلاقی درستکاری است یعنی وقتی که فردی با صداقت عمل می‌کند و می‌داند که کدام عمل درست است و چه کاری را باید انجام دهد. مسئولیت‌پذیری یعنی فردی که مسئولیت اعمال و کردار خود را قبول می‌کند و اطمینان دارد که اعمال و کردارش براساس اصول جهانشمول بشری است. دلسوزی یعنی احترام، توجه و مراقبت فرد برای دیگران است و بخشش یعنی فرد به این بینش آگاهی می‌یابد که هر شخصی کامل و عاری از خطا نیست و رفتار فرد در برخورد با خطاهای دیگران خشک و انعطاف‌ناپذیر نخواهد بود. آنها براساس مدل خود پرسش‌نامه‌ای نیز برای تعیین سطح هوش اخلاقی و ابعاد آن تدوین کردید آبا اصول اخلاقی می‌توان توان

تشخیص درد و رنج در دیگران، توان مهار و سوسه‌های خود، به تأخیر انداختن لذت‌ها، گوش دادن بی طرفانه و همه‌جانبه قبل از قضاوت، پذیرش تفاوت‌ها و درک ارزش‌های گوناگون را به دست آورد (Coles, 1998).

یکی از خصوصیات فرد اخلاق‌محور این است که براساس ارزش ذاتی خود و نه براساس دلایل محیطی چون کسب تحسین دیگران، مطابق اصول اخلاقی عمل می‌کند (Chinnery, 2019).

تحول اخلاقی و ارزشی در نوجوانی و جوانی بیش از هر دوره دیگری است. رشد سریع شناختی در این دوره‌ها باعث می‌شود که فرد بهتر درباره مسائل اخلاقی و ارزشی قضاوت کند و در برخورد با این مسائل، واکنش دقیق‌تر و پیچیده‌تری نشان دهد (کرامتی و عمادیان، ۱۳۹۵).

یعقوبی، عروتی موفق و دلفان بیرانوند (۱۳۹۸) در پژوهشی که با هدف بررسی مبنا و ابعاد هوش اخلاقی براساس فرهنگ نهج البلاغه و بررسی تطبیقی آن با نظریه هوش اخلاقی بوربا انجام شد نتایج نشان داد که ابعاد هوش اخلاقی براساس فرهنگ نهج البلاغه شامل بُعد شناختی (تأملی، دانش/عقل)، بعد معنوی (قدرشناسی، خودسازی، خودکنترلی و وجدان)، بعد اجتماعی (روابط بین فردی، خیر عمومی، انصاف/عدالت) و بعد عاطفی (مهربانی، احترام، همدلی، بردباری/صبر، مسئولیت‌پذیری و گشاده رویی) است، همچنین مبنای اخلاقی شامل خدامحوری و در مرحله بعدی آن انسان محوری است در حالی که مبنای هوش اخلاقی از دیدگاه بوربا انسان محوری است و می‌توان نتیجه گرفت که براساس فرهنگ نهج البلاغه تعادل بین ابعاد هوش اخلاقی با مبنای خدامحوری و انسان محوری برای رفتار اخلاقی ضرورت دارد.

غفوری و صالحی (۱۳۹۸) در پژوهشی که از روش اقدام پژوهی مبادرت به ارتقای هوش اخلاقی دانش‌آموزان متوسطه اول شد، نتایج نشان‌دهنده موفقیت این روش در تغییر و بهبود در محیط‌های آموزشی و به ویژه ارتقای عملکرد عاملان انسانی از نظر هوش اخلاقی بود.

مشفق و لطیفی (۱۳۹۸) در پژوهشی به منظور اثربخشی بسته آموزشی، پرورش مهارت‌های زندگی (مبتنی بر مبانی اسلامی با روش فعال) بر هوش اخلاقی دانش‌آموزان دختر به این نتیجه رسیدند که می‌توان از بسته‌های آموزشی و پرورش مهارت‌های زندگی

براساس مبانی اسلامی (مانند توکل، تواضع و فروتنی، شجاعت، مسئولیت‌پذیری، صبر و شکیبایی، عفو و گذشت، آداب معاشرت و...) جهت هوش‌افزایی اخلاقی دانش‌آموزان در مدارس استفاده کرد.

فرهادی‌نژاد و خانی (۱۳۹۷) با مطالعه عمیق خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های کتاب نهج‌البلاغه و استفاده از روش تحلیل مضمون و با استفاده از مصادیق هوش اخلاقی و حذف کدهایی که همپوشانی مفهومی داشتند در نهایت سیزده مؤلفه را براساس کلام امیرالمومنین شناسایی کردند که شامل مؤلفه‌های: رفتارمستمر در جهت ارزش‌های اخلاقی، خودکنترلی، ایستادگی برای حق، اهمیت قائل شدن برای دیگران، وفای به عهد، صداقت، انصاف و عدالت، پذیرش مسئولیت تصمیمات خود و شهامت اقرار به اشتباهات خود، توانایی بخشش خود و دیگران، مهربانی و نوعدوستی، داشتن معنا در زندگی، آخرت‌اندیشی و باور به نظارت مستمر الهی است.

امینی مقدم، محمدرضایی و مکوند حسینی (۱۳۹۷) در پژوهشی مبادرت به ساخت و اعتباریابی مقیاس هوش اخلاقی برای کودکان و براساس نظریه بوربا کردند. نمونه این پژوهش کودکان مراجعه‌کننده به مهدها و پیش‌دبستانی‌های شهر شاهرود بود که تعداد ۳۰۰ کودک با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای تصادفی انتخاب و به ابزارهای پژوهش پاسخ دادند. بررسی نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل نشان داد که این پرسش‌نامه دارای یک ساختار ۶ عاملی شامل وجدان، خویشتن‌داری، همدلی، بردباری، عدالت و احترام است و این پرسش‌نامه دارای پایایی و روایی مناسبی بوده و می‌توان به‌منظور سنجش هوش اخلاقی کودکان ۴ تا ۶ سال از آن استفاده کرد.

در فراتحلیلی که بر مطالعات هوش اخلاقی صورت گرفت نتایج نشان داد که هوش اخلاقی با قانون‌مداری، مهارت‌های ارتباطی، رهبری تیمی، اعتمادآفرینی، مسئولیت‌پذیری، بهزیستی روان‌شناختی، نوع دوستی، خودشکوفایی و رضایت از زندگی ارتباط معنی‌داری داشته و بیشترین همبستگی هوش اخلاقی مربوط به بهزیستی روان‌شناختی، مهارت‌های ارتباطی و مسئولیت‌پذیری است (یعقوبی، فتحی و محمدزاده، ۱۳۹۷).

دهقان منشادی (۱۳۹۶) در پژوهشی که بر روی مدیران مدارس دوره‌های مختلف انجام داد به این نتیجه رسید که هوش اخلاقی توان پیش‌بینی وجدان‌کاری و تعهد

سازمانی را دارد و از بین مؤلفه‌های هوش اخلاقی، مؤلفه‌های علاقه مند بودن به دیگران، راستگویی و اقرار به اشتباهات و شکست‌ها به ترتیب بهترین پیش‌بینی‌کننده‌های تعهد سازمانی هستند.

ارشادحسینی، میردریکوندی و احمدی (۱۳۹۴) پژوهشی با هدف شناسایی مؤلفه‌های هوش اخلاقی و ساخت یک آزمون اولیه براساس منابع اسلامی انجام گرفت، در این پژوهش مؤلفه‌های هوش اخلاقی براساس معیارهای مکارم، محاسن و معالی در حوزه اخلاق در سه دسته الهی (تقوا، یقین، اخلاص و شکر)، فردی (حیا، صبر، صداقت، شجاعت، امانت‌داری و محبت به دیگران) و اجتماعی (بخشش، انصاف، مدارا با دیگران، سخاوت، ایثار، وفای به عهد و پاسخ خوبی به بدی) تقسیم شدند. این پرسش‌نامه به منظور بررسی اولیه بر روی ۱۰۰ نفر اجرا شد و نتایج اعتبار نشان داد که میزان آلفای کرونباخ به دست آمده ۰/۹۶ و اعتبار با روش دو نیمه سازی در حد ۰/۹۳ تا ۰/۹۵ بود. همچنین همبستگی این آزمون با آزمون هوش اخلاقی لنینک و کیل ۰/۸۴ به دست آمد.

مختاری پور و سیادت (۱۳۸۸) با بررسی مقایسه‌ای ابعاد هوش اخلاقی از دیدگاه دانشمندان با قرآن کریم و ائمه معصومین و کتاب‌های ارزشمند و گران‌بهای نهج‌البلاغه، تحف‌العقول، بحارالانوار، میزان‌الحکمه و غررالحکم به این نتیجه رسیدند که با توجه به سخنان قرآن کریم و ائمه معصومین (ع) از بین اصول عمومی هوش اخلاقی بوربا (شامل همدردی، هوشیاری، توجه و احترام، خودکنترلی، مهربانی، انصاف و صبر) به اصول هوشیاری، توجه و احترام، خودکنترلی، مهربانی و انصاف اهمیت بیشتری داده شده است، از بین چهار اصل اختصاصی هوش اخلاقی لنینک و کیل (درستکاری، مسئولیت‌پذیری، دلسوزی و بخشش) سه اصل درستکاری، مسئولیت‌پذیری و بخشش بیشتر مورد توجه است.

در مطالعات کشورهای دیگر در مورد هوش اخلاقی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: در پژوهشی، هدف از پژوهش تدوین آزمون هویت اخلاقی^۱ بود که میزان هویت اخلاقی کودکان دبستانی را اندازه‌گیری می‌کرد. این پژوهش حاضر به روش پیمایشی انجام شد و ۵۱۶ کودک دبستانی به‌عنوان نمونه مورد استفاده قرار گرفتند و داده‌ها با

استفاده از روش همبستگی، تحلیل عاملی اکتشافی، تحلیل همسانی درونی، تحلیل روایی همگرا و نظریه سؤال و پاسخ (IRT) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. در تجزیه و تحلیل داده‌ها مشخص شد که این آزمون از یک سازه با ده عامل تشکیل شده است و ضریب همسانی درونی آن ۰/۹۳ است (Coskun & Kara, 2019).

کامپا (۲۰۱۹) به ساخت و استاندارد سازی مقیاس هوش اخلاقی پرداخت. وی پس از مطالعه ادبیات، ابعاد هوش اخلاقی را تشریح کرد و پس از تحلیل محتوا ۱۰۰ گویه مربوط به این ابعاد را تعیین کرد. این ۱۰۰ گویه با دقت مورد بازنگری و ویرایش قرار گرفتند و سپس به متخصصان ارائه شدند تا با ارائه پیشنهادات و اصلاحات ارزشمند خود از کیفیت آنان اطمینان حاصل شود و بدینگونه روایی محتوایی مشخص شد. پس از تلاش و جستجوی نظر متخصصان، برخی از موارد مورد استفاده مجدد قرار گرفتند و ۱۱ گویه حذف شدند. تجزیه و تحلیل گویه‌ها با محاسبه سطح شاخص دشواری و شاخص تمیز برای هر یک از ۸۹ گویه از مطالعه مقدماتی انجام شد. براساس نتایج تحلیل آماری، ۲۷ گویه حذف شده و ۶۲ گویه حفظ شد که از آن‌ها برای مطالعه نهایی استفاده گردید. پایایی پرسش‌نامه با استفاده از روش دونیمه کردن ۰/۷۴ به دست آمد که تعیین‌کننده اعتبار این مقیاس بود، روایی پیش بین با محاسبه ضریب همبستگی گشتاوری و روایی همزمان از طریق روش افتراقی با محاسبه ضریب همبستگی دونقطه‌ای، به ترتیب ۰/۷۰ و ۰/۷۷ به دست آمد (D Khampa, 2019).

در پژوهشی تحت عنوان «هوش اخلاقی: سازه و همبستگی کلیدی، ساختار هوش اخلاقی را به عنوان بخشی از نظریه هوش چندگانه بررسی کرد. این تحقیق در مؤسسات مالی آفریقای جنوبی با حجم نمونه ۴۶۶ انجام شده است. آزمایش قضاوت اخلاقی به عنوان معیار استدلال اخلاقی ترجیح داده شده است و نتایج مراحل اخلاقی کولبرگ را تأیید می‌کند. شواهد نشان می‌دهد که استفاده از مراحل اخلاق پسا متعارف از استدلال اخلاقی باعث افزایش صلاحیت اخلاقی می‌شود که این امر بین استدلال و عملکرد سازگاری ایجاد می‌کند (Kruger, 2012).

در مقالهای به بررسی اعتبار سیاه‌اندازه‌گیری کفایت اخلاقی پرداخته شد. هدف این مقاله معرفی افراد حرفه‌ای به استفاده مناسب از معیارهای رفتار غیر اخلاقی و تعیین استفاده از ارزیابی‌های صحت برای استفاده در انتخاب پرسنل و تعیین روایی

ابزار شاخص صلاحیت اخلاقی با استفاده از روش‌های اعتبار استاندارد است. در این پژوهش از رویکردهای محتوا، ساختار، همگرایی افتراقی برای ارزیابی تعیین اعتبار نسبی ابزار استفاده می‌شود. این مقاله اعتبار صوری مقیاس مذکور را تأیید می‌کند اما نتوانسته است یک ساختار عاملی ساده مناسب، روایی همگرا، روایی افتراقی و عدم تأثیر عوامل دموگرافیک بر سنجش هوش اخلاقی تأمین کند (Martin & Austin, 2010).

با توجه به پیشینه یاد شده و بررسی مطالعات گذشته می‌توان نتیجه گرفت که در این زمینه کارهای ارزشمندی براساس دیدگاه‌های قرآن کریم، آیات و روایات و کتاب‌های مهمی چون نهج البلاغه انجام شده است، که بعضی از آنها تنها به مشخص کردن مؤلفه‌های هوش اخلاقی و یکی از آنها به ساخت یک آزمون اولیه براساس منابع اسلامی پرداخته است، اما همچنان فقدان یک مقیاس معتبر ایرانی - اسلامی که مؤلفه‌های آن، براساس یک روش تحلیل مناسب و از نظر عالمان بزرگ اخلاق در ایران چون غزالی و یک مقیاس مناسب جهت اندازه‌گیری آن با روش‌های مناسب آماری ساخته شود، احساس می‌شود. به گونه‌ای که نتیجه چنین پژوهشی می‌تواند در حوزه تعلیم و تربیت بسیار کارآمد باشد چرا که نتایج این پژوهش متناسب با موقعیت فرهنگی و اعتقادی جامعه ایرانی است. یکی از عالمان بزرگ که در زمینه اخلاق از سرآمدان این حوزه به شمار می‌رود امام محمد غزالی است. ایشان از عالمان بزرگ ایرانی - اسلامی است که در نیمه دوم قرن پنجم و سال‌های اولیه قرن ششم هجری قمری می‌زیست (زرین کوب، ۱۳۶۹). یکی از مهمترین موضوعاتی که امام محمد غزالی در دو اثر بجای مانده - کیمیای سعادت و احیاء علوم الدین - از آن سخن رانده است، موضوع اخلاق است. غزالی محاسن اخلاقی و تهذیب نفس را امری اکتسابی و تربیتی می‌داند و معتقد به تغییر در اخلاق است (اعوانی، ۱۳۸۸). غزالی را می‌توان آغازگر جریان روان‌شناسی اسلامی دانست و با مطالعه آثار او می‌توان به حق دریافت که تحلیلهای عمیق روان‌شناختی در آثار او به ویژه کتاب‌های اخلاقی اش بسیار قوی است. غزالی اخلاق پژوهی مسلمان است که در تحلیل‌هایش به ابعاد سه‌گانه منش، عواطف و کنش اخلاقی، رویکردی شناختی دارد (کاوایانی و فصیحی رامندی، ۱۳۹۱).

از نظر غزالی یکی از اهداف خداوند متعال از ارسال صدو بیست و چهار هزار پیامبر، این است که آدمی از هر صفت ناقص پاک و برهنه شده و به صفات کمال، آراسته

شود. از این رو صفات نقص و اخلاق ناپسندیده نظیر خشم، بخل، حسد، کبر، عجب و ریا و نفاث را مهلکات می‌نامد آنها را در قالب ده کتاب در ربع سوم احیاء علوم الدین شرح می‌دهد (غزالی، ۱۳۶۱، به نقل اعوانی، ۱۳۸۸). کتاب احیاء علوم الدین بزرگ‌ترین و مهمترین اثر غزالی در دوران پختگی فکری و روحی اوست. در عظمت و اهمیت این کتاب گفته شده است که «اگر همه کتاب‌های عالم اسلام از میان می‌رفت و فقط احیاء باقی می‌ماند با داشتن این کتاب، گویی چیزی از دست نرفته بود» (پورجوادی، ۱۳۷۹، به نقل از اعوانی، ۱۳۸۸).

با توجه به مطالعات گذشته و تحقیقات پیشین، ساخت بومی یک پرسش‌نامه هوش اخلاقی با تلفیقی از دیدگاه اسلامی و ایرانی اهمیت بسیاری دارد تا از این طریق بتوان مضامینی که در ساخت پرسش‌نامه‌های دیگر با توجه تعریف هوش اخلاقی نیامده است و از دیدگاه یک دانشمند مسلمان ایرانی اهمیت دارد را شناخت. از این رو هدف اصلی در این پژوهش تحلیل مضمون دیدگاه امام محمد غزالی با استفاده از کتاب احیاء علوم الدین است و همچنین مسأله اصلی این است که آیا مقیاس ساخته شده براساس دیدگاه امام محمد غزالی از پایایی و روایی مناسبی برخوردار است و چه عواملی را می‌توان براساس این تحلیل مضمون در مفهوم هوش اخلاقی با این دیدگاه استخراج کرد؟

روش پژوهش

روش این پژوهش کیفی - کمی است؛ در بعد کیفی در این پژوهش از روش تحلیل مضمون برای به‌دست‌آوردن گویه‌های هوش اخلاقی از کتاب چهار جلدی «احیای علوم الدین» از ابوحامد محمد غزالی استفاده گردید. بعد کمی این پژوهش، توصیفی و شامل ساخت مقیاس و بررسی ویژگی‌های آن است. احیاء علوم الدین کتابی است از امام محمد غزالی که در قرن پنجم هجری نوشته شده است. در تاریخ تفکر اسلامی، عنوان این کتاب مبدل به یک سرمشق و یک طرح دینی شده و هر بار که متفکران بزرگ اسلامی از مولوی تا ملاصدرا که با هدف احیای علوم دین برآمده‌اند به این کتاب نظر داشته‌اند (پازوکی، ۱۳۸۸).

تحلیل مضمون روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های

کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌های غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (Braun, & Clarke, 2006). به‌طور کلی روشی است برای دیدن متن، برداشت و درک مناسب از اطلاعات ظاهراً نامرتبط، تحلیل اطلاعات کیفی، مشاهده نظامند شخص، تعامل، گروه، موقعیت، سازمان و یا فرهنگ، تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی (Boyatzis, 1998: 4).

مراحل به‌دست آوردن گویه‌ها بدین صورت بود:

- **آشنایی با داده‌ها:** برای اینکه محقق با عمق و گستره محتوایی داده‌ها آشنا شود، لازم است از اشراف مناسبی نسبت به محتوا برخوردار باشد. این اشراف با «مطالعه مکرر داده‌ها» و «خواندن فعال» یعنی جستجوی معانی و الگوها، یادداشت برداری و علامت گذاری جمله‌ها حاصل می‌شود.
- **ایجاد کدهای اولیه:** مرحله دوم زمانی شروع می‌شود که محقق داده‌ها را خوانده و با آن‌ها آشنایی پیدا کرده است. این مرحله شامل ایجاد کدهای اولیه از داده‌ها است. کدها یک ویژگی داده‌ها را معرفی می‌نمایند که به نظر تحلیلگر جالب می‌رسد. داده‌های کدگذاری شده از واحدهای تحلیل (مضمون‌ها) متفاوت هستند (Stirling, 2001 - Attride).

- **جستجوی مضمون‌ها:** این مرحله شامل دسته‌بندی کدهای مختلف در قالب مضمون‌های بالقوه، و مرتب کردن همه خلاصه داده‌های کدگذاری شده در قالب مضمون‌های مشخص شده است. در واقع محقق، تحلیل کدهای خود را شروع کرده و در نظر می‌گیرد که چگونه کدهای مختلف می‌توانند برای ایجاد یک مضمون کلی ترکیب شوند. در این مرحله، برخی از کدهای اولیه مضمون‌های اصلی را شکل می‌دهند، در حالی که برخی دیگر، مضمون‌های فرعی را شکل داده، و مابقی نیز حذف می‌شوند. ممکن است که در این مرحله یک مجموعه از کدها وجود داشته باشد که به نظر نمی‌رسد متعلق به هیچ مضمونی باشند. برای این گونه کدها یک مضمون با عنوان متفرقه ایجاد می‌شوند.

- **بازبینی مضمون‌ها:** مرحله چهارم زمانی شروع می‌شود که محقق مجموعه‌ای از مضمون‌ها را ایجاد کرده و آن‌ها را مورد بازبینی قرار می‌دهد. این مرحله شامل دو مرحله بازبینی و تصفیه مضمون‌ها است. مرحله اول شامل بازبینی در سطح

خلاصه‌های کدگذاری شده است. در مرحله دوم اعتبار مضمون‌ها در رابطه با مجموعه داده‌ها در نظر گرفته می‌شود.

تعریف و نام‌گذاری مضمون‌ها: مرحله پنجم زمانی شروع می‌شود که نقشه رضایت بخش از مضمون‌ها وجود داشته باشد. محقق در این مرحله، مضمون‌هایی را که برای تحلیل ارائه کرده، تعریف کرده و مورد بازبینی مجدد قرار می‌دهد، سپس داده‌ها داخل آن‌ها را تحلیل می‌کند. با تعریف و بازبینی، ماهیت آن چیزی که مضمون در مورد آن بحث می‌کند مشخص شده و اینکه هر مضمون کدام جنبه از داده‌ها را در خود دارد، تعیین می‌شود.

جامعه، نمونه و روش نمونه‌گیری

جامعه این پژوهش کلیه دانشجویان دانشگاه شهید باهنر شهر کرمان در سال تحصیلی ۱۳۹۷-۱۳۹۸ بودند نظر به اینکه این دانشگاه طبق آمار مربوط به مرجع دانشگاه‌های ایران در سال تحصیلی ۱۳۹۷-۱۳۹۸ حدود ۱۹۰۰۰ دانشجو داشت طبق جدول مورگان در تعیین حجم نمونه تعداد ۳۷۷ آزمونی مورد نیاز است که در این تحقیق ۳۸۰ نفر (۲۱۱ دانشجوی دختر و ۱۶۹ نفر دانشجوی پسر) در سه مقطع کاردانی و کارشناسی (۲۹۸ نفر)، کارشناسی ارشد (۷۰ نفر) و دکترا (۱۲ نفر) به روش غیراحتمالی سهمیه‌ای که معادلی برای روش طبقه‌ای در نمونه‌گیری احتمالی است، انتخاب شدند. روش نمونه‌گیری سهمیه‌ای یک روش نمونه‌گیری غیرتصادفی است که در آن سعی می‌شود ویژگی‌های جامعه حتی الامکان در نمونه وجود داشته باشد (حسن‌زاده، ۱۳۹۲).

ابزار اندازه‌گیری

■ پرسش‌نامه شایستگی اخلاقی^۱ (MCI)

این پرسش‌نامه توسط لنیک و کیل (۲۰۰۵) ساخته شده است و دارای ۴۰ گویه با طیف لیکرت پنج درجه‌ای (هرگز، به ندرت، گاهی اوقات، اغلب اوقات و تمام اوقات) است که به ترتیب نمره ۱، ۲، ۳، ۴ و ۵ به آنها داده می‌شود. این پرسش‌نامه به‌عنوان توانایی کاربرد اصول اخلاق جهانی در اخلاقیات، اهداف

و مرادوات یک فرد از روی قاعده است (Lennick & Kiel, 2005). هوش اخلاقی در این پرسش نامه در چهار مؤلفه درستکاری^۱، مسئولیت پذیری^۲، دلسوزی^۳ و بخشش^۴ مورد سنجش قرار می گیرد که دارای ۱۰ زیر مجموعه هوش اخلاقی شامل انسجام^۵، صداقت^۶، شجاعت^۷، رازداری^۸، پاسخ گویی^۹، خودکنترلی و خودمحدود سازی^{۱۰}، خدمت به دیگران^{۱۱}، مهربانی^{۱۲}، رفتار شهروندی^{۱۳} و درک نیازهای روحی^{۱۴} است. سیادت، مختاری پور و کاظمی (۱۳۸۸) پایایی این آزمون به روش آلفای کرونباخ را ۰/۹۴ به دست آوردند و روایی صوری و محتوایی و همسانی درونی مؤلفه های آن توسط متخصصان تأیید شد. در پژوهش بهرامی، اصمی، فاتح پناه، دهقانی تفتی و احمدی تهرانی (۱۳۹۱) روایی صوری و محتوایی این پرسش نامه توسط متخصصان تأیید شد و پایایی آن به روش ضریب آلفای کرونباخ، ۰/۸۹ به دست آمد. همچنین روایی سازه این ابزار از طریق تحلیل عاملی تأییدی در پژوهش پورجمشیدی و بهشتی راد (۱۳۹۴) مورد تأیید قرار گرفته است و پایایی آن به روش آلفای کرونباخ در تحقیق مزبور ۰/۸۱ بود.

■ پرسش نامه هوش اخلاقی ساخته شده براساس دیدگاه امام محمد غزالی

این پرسش نامه براساس تحلیل محتوای کتاب احیاء علوم الدین محمد بن غزالی و با ترجمه مویدالدین محمد خوارزمی ساخته شده است که شامل ۲۴ گویه است که پاسخ های گویه های ۱، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۱، ۱۲، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۲۳، و ۲۴ در طیف لیکرت ۵ درجه ای از هرگز (۱)، به ندرت (۲)، بعضی اوقات (۳)، اکثر

1. honesty
2. responsibility
3. compassion
4. forgiveness
5. Integrity
6. honesty
7. courage
8. confidentiality
9. accountability
10. self - control and self - limiting
11. service to others
12. kindness
13. citizenship behavior
14. understand their spiritual needs

اوقات (۴) و همیشه (۵) نمره گذاری می‌شوند و از این بین گویه‌های ۶، ۸، ۱۸ دارای نمره گذاری معکوس هستند. پاسخ گویه‌های ۲، ۳، ۱۰، ۱۳، ۱۴ و ۲۰ در طیف لیکرت ۵ درجه‌ای از کاملاً مخالفم (۱)، مخالفم (۲)، نظری ندارم (۳)، موافقم (۴) و کاملاً موافقم (۵) نمره گذاری می‌شوند و از این گویه‌ها، گویه ۳ دارای نمره گذاری معکوس است. براساس تحلیل محتوای این سه جلد کتاب و با استفاده از تعاریف مختلف هوش اخلاقی و بررسی ادبیات و پیشینه‌های موجود عناوین توکل، صبر و کنترل خشم، ناعدوستی، اخلاص و وارستگی، سخاوت و بخشش، دوراندیشی و تواضع براساس محتوای این کتاب در قالب هوش اخلاقی استنتاج شده است.

یافته‌ها

در تحلیل داده‌ها، روایی محتوایی، همسانی درونی، تحلیل عاملی اکتشافی، ضریب آلفای کرونباخ جهت پایایی و روایی ملاکی همزمان استفاده شد. به منظور بررسی روایی محتوایی این پرسش‌نامه نظر ۵ تن از اساتید حوزه روان‌شناسی و علوم تربیتی گرفته شد و شاخص نسبت روایی محتوایی^۱ (CVR)، و شاخص روایی محتوایی^۲ (CVI) آن محاسبه گردید. مقدار شاخص نسبت روایی محتوایی برابر یک و مقدار شاخص روایی محتوایی همه گویه‌ها بالای ۰/۸۰ بود که نشان‌دهنده روایی محتوایی این مقیاس است. قبل از انجام تحلیل عاملی اکتشافی جهت گزینش گویه‌های مناسب از روش همسانی درونی استفاده شد و سؤال‌هایی که حداقل همبستگی مثبت ۰/۳ داشتند انتخاب و بقیه گویه‌ها حذف شد که تعداد ۲۴ سؤال باقی ماند. پایایی کل آزمون از طریق آلفای کرونباخ ۰/۸۳ به دست آمد که نشان‌دهنده قابلیت اعتماد مناسب ابزار می‌باشد.

تحلیل عاملی اکتشافی

به منظور تحلیل عاملی اکتشافی ابتدا از آزمون KMO جهت بررسی تناسب اولیه داده‌ها و از آزمون کرویت بارتلت جهت بررسی صفر نبودن ماتریس همبستگی استفاده شد که نتایج به صورت جدول شماره ۱ است.

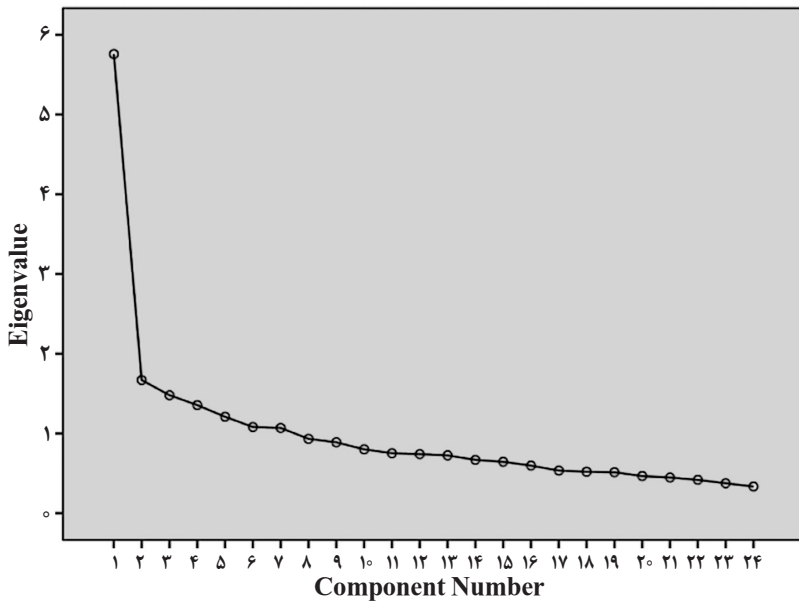
1. content validity ratio
2. content validity index

جدول ۱. آزمون KMO و آزمون کروییت بارتلت

۰/۸۶۴	شاخص کفایت نمونه برداری کایرز- مایر- الکین
۲۱۵۳/۱۱	مجذور کای بارتلت
۲۷۶	درجه آزادی
۰/۰۰۰	سطح معناداری

همان‌طور که مقادیر جدول شماره ۱ نشان می‌دهد شاخص کایزر- مایر و اولکین به‌دست آمده بالاتر از ۰/۶ است و همچنین شاخص بارتلت با مقدار ($X^2 = 2153/13$) در سطح ($p < 000/0$) معنی‌دار است که این نتیجه نشان‌دهنده همبستگی کافی میان آیتم‌ها برای تحلیل عوامل است. همچنین اندازه‌های قطری همبستگی‌های ضد تصویر همگی بالاتر از ۰/۵ بود که نشان‌دهنده قابلیت داده‌ها برای انجام تحلیل عاملی است. در تحلیل عاملی اکتشافی که با استفاده از تحلیل مؤلفه‌های اصلی با چرخش واریماکس انجام شد ارزش ویژه یک به‌عنوان نقطه برش برای هر عامل در نظر گرفته شد که نمودار اسکری در آورده شده است:

Scree Plot

نمودار ۱: نمودار سنگریزه

براساس نتایج آزمون اسکری مقادیر ارزش‌های ویژه بری ۷ عامل به ترتیب ۵/۷۵، ۱/۶۷، ۱/۴۸، ۱/۳۵، ۱/۲۱، ۱/۰۸ و ۱/۰۷ می‌باشد که در مجموع ۵۶/۷۷٪ از واریانس‌های مشاهده شده را تبیین می‌کنند.

۲۰

جدول ۲. سهم اشتراک هر گویه و ضرایب ماتریس ساختار عامل با چرخش واریماکس

شماره گویه‌ها	اشتراکات	عامل اول	عامل دوم	عامل سوم	عامل چهارم	عامل پنجم	عامل ششم	عامل هفتم	ارزش ویژه
۲	۰/۴۹	۰/۶۶							۵/۷۵
۱۵	۰/۵۶	۰/۶۸							
۱۶	۰/۵۲	۰/۴۵							
۲۰	۰/۶۲	۰/۷۰							
۲۳	۰/۷۰	۰/۷۸							
۱	۰/۵۴		۰/۶۹						۱/۶۷
۷	۰/۶۱		۰/۵۵						
۱۰	۰/۳۹		۰/۴۴						
۱۱	۰/۶۰		۰/۷۴						
۱۴	۰/۵۱		۰/۶۱						
۴	۰/۵۹			۰/۶۸					۱/۴۸
۹	۰/۵۸			۰/۶۷					
۱۲	۰/۶۰			۰/۶۴					
۲۴	۰/۶۰			۰/۵۳					
۳	۰/۶۹				۰/۷۷				۱/۳۵
۶	۰/۵۱				۰/۴۱				
۱۸	۰/۵۶				۰/۷۱				
۱۷	۰/۵۴					۰/۶۱			۱/۲۱
۲۲	۰/۶۶					۰/۷۵			

جدول ۲. (ادامه)

شماره گویه‌ها	اشتراکات	عامل اول	عامل دوم	عامل سوم	عامل چهارم	عامل پنجم	عامل ششم	عامل هفتم	ارزش ویژه
۵	۰/۵۷						۰/۶۴		
۱۹	۰/۴۱						۰/۴۵		۱/۰۸
۲۱	۰/۶۰						۰/۶۳		
۸	۰/۴۹						۰/۶۴		۱/۰۷
۱۳	۰/۶۷						۰/۷۰		
درصد واریانس تبیین شده هر عامل		۲۳/۹۹	۶/۹۶	۶/۱۶	۵/۶۵	۵/۰۵	۴/۵۰	۴/۴۶	کل ۵۶/۷۷

در این تحلیل عاملی و با توجه به گویه‌های مرتبط با هر عامل و به ترتیب عامل اول با عنوان «توکل»، عامل دوم با عنوان «صبر و کنترل خشم»، عامل سوم با عنوان «نوع دوستی»، عامل چهارم با عنوان «اخلاص و وارستگی»، عامل پنجم با عنوان «سخاوت»، عامل ششم با عنوان «دوراندیشی» و عامل هفتم با عنوان «تواضع» نام‌گذاری شدند. بررسی پایایی این عوامل از طریق آلفای کرونباخ برای عوامل توکل، صبر و کنترل خشم، نوع دوستی، اخلاص و وارستگی، سخاوت، دوراندیشی و تواضع به ترتیب ۰/۷۸، ۰/۷۰، ۰/۷۴، ۰/۶۸، ۰/۶۷، ۰/۷۱ و ۰/۶۵ به دست آمد.

روایی همگرا

به منظور بررسی روایی همگرایی از پرسش‌نامه هوش اخلاقی لنینک استفاده شد، نتایج همبستگی بین نمرات در جدول زیر آمده است:

جدول ۳. همبستگی بین عوامل استخراج شده با مقیاس هوش اخلاقی لنینک و کیل

مقیاس هوش اخلاقی ساخته شده	عامل اول	عامل دوم	عامل سوم	عامل چهارم	عامل پنجم	عامل ششم	عامل هفتم
هوش اخلاقی لنینک همبستگی پیرسون	۰/۷۲	۰/۵۸	۰/۵۰	۰/۵۸	۰/۲۲	۰/۳۹	۰/۵۴
سطح معناداری	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
حجم نمونه	۳۸۰	۳۸۰	۳۸۰	۳۸۰	۳۸۰	۳۸۰	۳۸۰

طبق جدول ۳ همبستگی با مقدار $0/72$ و در سطح $p < 0/000$ نشان می‌دهد که همبستگی مناسبی بین این دو پرسش‌نامه وجود دارد که نشان‌دهنده وجود روایی مناسب است. همچنین جهت بررسی دقیق‌تر روایی سازه همبستگی بین عوامل مستخرج از تحلیل عاملی اکتشافی و پرسش‌نامه هوش اخلاقی لنینک گرفته شد، تمامی عوامل حاصل از تحلیل عاملی اکتشافی با نمره هوش اخلاقی از مقیاس لنینک همبستگی مثبت معناداری داشتند.

بحث و نتیجه‌گیری

مطالعه حاضر با هدف تحلیل مضمون کتاب احیاء علوم الدین امام محمد غزالی و ساخت و بررسی یک مقیاس معتبر به منظور توسعه مفهوم هوش اخلاقی در چارچوب نظر دانشمند بزرگ اسلامی ایرانی و براساس یک رویکرد ترکیبی کیفی و کمی پژوهش انجام شد. براساس یافته‌های پژوهش، می‌توان به‌طور کلی ساختار هوش اخلاقی از نگاه امام محمد غزالی را در قالب ۷ عامل مورد بررسی قرار داد که در زیر به آنها اشاره شده است:

■ **عامل اول:** با ۵ گویه همبستگی قوی داشت و «توکل» نام گرفت. در پژوهش حاضر این عامل نخستین و قوی‌ترین عامل هوش اخلاقی شناخته شد که سهم آن از سایر عامل‌ها بیشتر و با ارزش ویژه $5/75$ و در حالت چرخش یافته $2/92$ بود که $12/17$ درصد از واریانس مشترک بین گویه‌های پرسش‌نامه را تبیین می‌کرد. در نگاهی به تحقیقات پیشین می‌توان دریافت که این عامل در هیچ کدام از تحقیقات دیگر وجود ندارد ولی واژه توکل بار معنوی دارد که می‌توان آن را با پژوهش یعقوبی، عروقی موفق و دلفان بیرانوند (۱۳۹۸) که به منظور بررسی مبنا و ابعاد هوش اخلاقی براساس فرهنگ نهج البلاغه و با بررسی تطبیقی آن با نظریه هوش اخلاقی بوربا انجام شد، مقایسه کرد. در تحقیق مذکور نشان داده شده است که مبنای نظریه بوربا در مورد هوش اخلاقی، انسان محوری است و حال آنکه در نهج البلاغه تعادل انسان محوری و خدامحوری بر رفتار اخلاقی دیده می‌شود که در پژوهش حاضر نیز مفهوم توکل که از مفاهیم مهم در خدامحوری است به‌عنوان مؤلفه‌ای مهم و اولین عامل در بحث هوش اخلاقی شناخته شده است.

در اصطلاح اخلاق، توکل به معنای سپردن تمام امور به خدا و قطع امید از غیر خدا ست (شبر، ۱۳۹۵ ق: ۲۷۶). توکل به خدا یکی از مفاهیم اخلاقی است که به لحاظ معنوی نقش مؤثری در شئون زندگی فردی و اجتماعی آدمی دارد. از نظر قرآن یکی از سرمایه‌ها سعادت و موفقیت در انسان، توکل بر خداوند است. از مهمترین کارکردهای توکل در بعد معنوی این است که انسان متوکل همیشه از آرامشی روحی و اطمینان قلبی برخوردار است، عزت اجتماعی دارد و از دیگران احساس بی‌نیازی می‌کند. انسان متوکل در برابر مشکلات با کمال استقامت و پایداری روحی در پی اهداف خود به مجاهده و تلاش می‌پردازد و با توکل به خدا و اتکاء به او، رضایت‌مندی از زندگی در او افزایش می‌یابد (فقهی‌زاده، واعظی و خطیریان، ۱۳۹۳). غزالی معتقد است که توکل یعنی اینکه برای انسان در نفس خود به کشف یا اعتقاد ثابت شود که فاعلی به جز خداوند نیست و ورای قدرت، علم، عنایت و رحمت او چیز دیگری نیست و دل فرد تنها به او اعتماد کند و به غیر او به هیچ‌وجه توجه نکند. وی بر این امر تأکید دارد که زمانی توکل دوام می‌یابد که فرد در حرکات و سکنات خود در برابر خداوند «همچون یک مرده باشد در پیش غسل». یعنی کسی که دینش قوی شده باشد (غزالی، ربع منجیات، ۱۳۸۶)

عامل دوم: با ۵ گویه همبستگی قوی داشت که «صبر و کنترل خشم» نام گرفت. در پژوهش حاضر این عامل با ارزش ویژه ۱/۶۷ و در حالت چرخش یافته ۲/۴۹ بود که ۱۰/۳۶ درصد از واریانس مشترک بین گویه‌های پرسش‌نامه را تبیین می‌کرد. نتیجه این تحقیق با تحقیقات بوربا (۲۰۰۵)، مختاری‌پور و سیادت (۱۳۸۸)، فرهادی‌نژاد و خانسی (۱۳۹۷)، یعقوبی، عروتنی موفق و دلفان بیرانوند (۱۳۹۸)، امینی مقدم، محمدرضایی و مکوندحسینی (۱۳۹۷) و ارشادحسینی، میردريکوندی و احمدی (۱۳۹۴) هم راستا است. صبر یکی از مفاهیم اخلاقی است که در اخلاق اسلامی مورد تأکید فراوان قرار گرفته است و پیامدهای مفیدی چون افزایش سلامت روانی، طولانی شدن عمر، جلب محبت خداوند و افزایش خود آگاهی و بهبود روابط و تعاملات بین فردی را دارد (ایزدی طامه، برجعلی، دلاور و اسکندری، ۱۳۸۷). همچنین خواجه‌پور، یوسفی و کشتی‌آرای

(۱۳۹۷) در پژوهش خود به تحلیل مفهوم مدیریت خشم در آموزه‌های تعلیمی سعدی‌نامه پرداختند و به این نتیجه رسیدند که اعتدال در هیجان خشم به‌عنوان یک راهبرد تربیت اخلاقی باید در نظام تربیت رسمی و عمومی در ساحت تربیت اخلاقی لازم است و باید مورد توجه سیاست‌گذاران نظام آموزشی قرار گیرد. غزالی بر این باور است که انسان در همه احوال به صبر احتیاج دارد هم در زمانی که سالم و سلامت است و یا اینکه دارای جاه و مقام و مال است در همه این شرایط انسان به شدت به صبر احتیاج دارد چرا که اگر در چنین شرایط نفس خود را کنترل نکند، طغیان می‌کند که به این نوع صبر، «صبر بر عافیت» می‌گویند؛ این بدان معناست که انسان باید به این امر توجه داشته باشد که همه نعماتی که به او داده شده است و دیعه است و هر زمان ممکن است از او گرفته شود و همچنین انسان در نسبت به هر آنچه تحت اختیار اوست (مثل انجام طاعت‌ها و دوری از معصیت‌ها و هر آنچه که در اختیار او نیست (مثل مصیبت‌ها و حادثه‌ها) باید صبر پیشه کند و چنین انسانی به نجات و رستگاری خواهد رسید (غزالی، ربه منجیات، ۱۳۸۶).

■ **عامل سوم:** با ۴ گویه همبستگی قوی داشت که «نوع دوستی» نام گرفت. این عامل با ارزش ویژه ۱/۴۸ و در حالت چرخش یافته ۲/۳۷، ۹/۸۷ درصد از واریانس مشترک بین گویه‌های مقیاس راتبیین می‌کرد. نتیجه این تحقیق با تحقیقات فرهادی‌نژاد و خانی (۱۳۹۷) هم راستا است. البته مفهوم نوع دوستی به‌صورت مفاهیم مشابه دیگر که تا حدی این معنا را می‌دهد در تحقیقات دیگر نیز وجود دارد. مانند مهربانی در نظریه بوربا (۲۰۰۱) که بمعنی توجه به نیازها و احساسات دیگران است یا بعد عاطفی در پژوهش یعقوبی، عرونی موفق و دلفان بیرانوند (۱۳۹۸) که شامل خرده مقیاس‌هایی چون مهربانی، احترام، همدلی و گشاده رویی است و همچنین با مفهوم محبت به دیگران که از ویژگی‌های بعد فردی در پژوهش ارشادحسینی، میردریکوندی و احمدی (۱۳۹۴) است، تا حدزیادی به مفهوم نوع دوستی در این تحقیق شباهت دارد. از جمله مؤلفه‌های نوع دوستی از منظر غزالی را می‌توان به نرمی و مهربانی نسبت به دیگران، بدگمان نبودن به کسی، دیگر دوستی و نداشتن حسد نسبت به افراد زمانی که به

انان نعمتی می‌رسد، ایثار و انفاق، حسن خلق (خوش خویی) و نداشتن تعصب به مذاهب و هوی اشاره کرد (غزالی، ربع مهلکات، ۱۳۸۶).

■ **عامل چهارم:** با ۳ گویه همبستگی قوی داشت که «اخلاص و وارستگی» نام گرفت. این عامل با ارزش ویژه ۱/۳۵ و در حالت چرخش یافته ۱/۵۵ بود که ۶/۴۶ درصد از واریانس مشترک بین گویه‌های پرسش‌نامه را تبیین می‌کرد. نتیجه یافته پژوهش با پژوهش ارشادحسینی، میردریکوندی و احمدی (۱۳۹۴) که به مؤلفه اخلاص در بُعد الهی دست یافتند هم راستا است. از دیدگاه عالمان اخلاق، اخلاص صفت نیت است و آن که انسان را بر می‌انگیزد که کاری را انجام دهد، نیت است که گاه به غرض و قصد تعبیر می‌کنند. اگر غرض یک چیز باشد خالص است و اگر بیش از یک چیز باشد ناخالص است (غزالی، ۱۳۶۸، ج ۱: ۴۵۳ و ۴۵۴، فیض کاشانی ۱۴۱۷ق.، ج ۸: ۱۲۸). اخلاص در کل به معنای پیراستگی از آمیزه‌ها و انگیزه‌های دنیوی است و ضد آن ریا است. از ریا در روایات به شرک اصغر و خفی تعبیر شده است. اکثر مفسران و عالمان اخلاق بر این باورند که آنچه با اخلاص ناسازگار است ریا می‌باشد (بطحایی‌گلیپایگانی، ۱۳۹۲). غزالی اخلاص را «مخلص گردانیدن عمل» می‌داند اینکه فرد کاری را صرفاً جهت تقرب به خدا انجام دهد و هیچ شائبه دیگری در آن وارد نباشد و راه به دست آوردن اخلاص را در شکستن امیال نفسانی و بریدن از طمع دنیا و تنها برای آخرت کاری را انجام دادن می‌داند (غزالی، ربع منجیات، ۱۳۸۶).

■ **عامل پنجم:** با ۲ گویه همبستگی قوی داشت که «سخاوت» نام گرفت و این عامل با ارزش ویژه ۱/۲۱ و در حالت چرخش یافته ۱/۵۵ بود که ۶/۴۶ درصد از واریانس مشترک بین گویه‌های پرسش‌نامه را تبیین می‌کرد. این مفهوم با مفهوم سخاوت در بعد اجتماعی در پژوهش ارشادحسینی، میردریکوندی و احمدی (۱۳۹۴) هم معنی است. غزالی معتقد است که فرد باید نسبت به دیگران بخشش داشته باشد و از بخیلی دوری کند، وی بالاترین درجه سخاوت را «ایثار» می‌داند و این بدان معناست که فرد خود محتاج است ولی به دیگران می‌بخشد (غزالی، ربع مهلکات، ۱۳۸۶).

■ **عامل ششم:** با ۳ گویه همبستگی قوی داشت که «دوراندیشی» نام گرفت و این عامل با ارزش ویژه ۱/۰۸ که در حالت چرخش یافته ۱/۵۲ بود که ۶/۳۴ درصد از واریانس مشترک بین گویه‌های پرسش‌نامه را تبیین می‌کرد. تشابه مفهوم دوراندیشی را می‌توان با مفهوم بُعد شناختی در تحقیق یعقوبی، عروتی موفق و دلفان بیرانوند (۱۳۹۸) در یک راستا دانست. دوراندیشی از ویژگی‌های انسان‌های خردمند است، امام علی (ع) در تعریف دوراندیشی می‌فرماید: دوراندیشی، نگاه کردن به عاقبت کار و مشورت کردن با خردمندان است (غررالحکم و دررالکلم، حدیث ۱۹۱۵). فردی که دارای این صف است در زندگی با هدف و برنامه پیش می‌رود و در مواقع تصمیم‌گیری با رعایت احتیاط و با سنجش همه‌جانبه سعی در انتخاب بهترین تصمیم دارد که در واقع نشان‌دهنده هوش فرد است. از منظر غزالی می‌توان چنین استنتاج کرد که وی محاسبه پیش از عمل را یکی از نشانه‌های عاقبت‌اندیشی می‌داند یعنی اینکه قبل از اینکه دست به عملی زد در ابتدا در مورد آن تفکر کرد و اگر درست بود آن کار انجام داد (غزالی، ربع منجیات، ۱۳۸۶). هم‌چنین عدم شتابزدگی در کارها نیز نشانه دیگر دوراندیشی است این بدین معناست که کارها باید پس از معرفت و بصیرت صورت گیرد و بصیرت به تأمل و مهلت احتیاج دارد و شتاب مانع تحمل است (غزالی، ربع مهلکات، ۱۳۸۶).

■ **عامل هفتم:** با ۲ گویه همبستگی قوی داشت که «تواضع» نام گرفت و این عامل با ارزش ویژه ۱/۰۷ که در حالت چرخش یافته ۱/۲۳ بود که ۵/۱۱ درصد از واریانس گویه‌های پرسش‌نامه را تبیین می‌کرد. تواضع یعنی شکسته نفسی که نگذارد آدمی خود را بالاتر از دیگری ببیند و لازمه آن کردار و گفتاری است که دلالت بر تعظیم دیگران و اکرام ایشان می‌کند (نراقی، ۱۳۸۶ ص ۲۴۳). نقطه مقابل تواضع، تکبر است که نخستین صفت از صفات رذیله‌ای است که در داستان انبیا و آغاز خلقت انسان به چشم می‌خورد و در آیات و روایات و منابع اخلاقی و تاریخی بسیار به آن توجه شده است. به اعتقاد بسیاری از علمای اخلاق، ریشه همه رذایل اخلاقی و همه بدبختی‌ها و صفات زشت انسانی تکبر است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۱). از جمله اولین اقدامات در بررسی فضیلت‌های

اخلاق، در روان‌شناسی شخصیت در پرسش‌نامه ویژگی‌های شخصیتی نئو است که تواضع یکی از صفات عامل چهارم (موافق بودن) را تشکیل می‌دهد (فتحی آشتیانی، ۱۳۸۸ ص ۳۵). غزالی یکی از راه‌های درمان کبر و غرور را «تواضع» می‌داند (خالق و خلق را تواضع کند) و از منظر وی تواضع یعنی اینکه دیگران را خار و حقیر نشمردن و کسانی که از فرد کمتر باشند را تواضع کردن و البته این تواضع برای او آسان باشد نه اینکه از روی تکلف و سختی آن را انجام دهد (غزالی، ربع مهلکات، ۱۳۸۶)

براساس نتایج به‌دست آمده از روایی سازه همگرا، همبستگی این مقیاس و خرده مقیاس‌های آن با نمرات هوش اخلاقی پرسش‌نامه لنینک نشان می‌دهد که این پرسش‌نامه دارای روایی محتوایی مناسبی است. در کل با توجه به یافته تحلیل محتوای کتاب احیاء علوم الدین غزالی و بر اساس بررسی‌های همبستگی و تحلیل عاملی اکتشافی در کل ۷ عامل در زمینه هوش اخلاقی به‌دست آمد که این عامل‌ها با توجه به گویه‌های مرتبط با هر عامل نام‌گذاری شدند. بررسی روایی محتوایی و محاسبه شاخص روایی محتوایی و نسبت روایی محتوایی و بررسی روایی سازه همگرا و پایایی پرسش‌نامه با روش آلفای کرونباخ نشان‌دهنده تأیید پایایی و روایی این مقیاس است.

در پایان لازم به ذکر است که در رویکرد فضیلت‌گراانه دینی، اصالت با محتوای تربیت اخلاقی است و محتوای تربیت اخلاقی فهرستی از فضایا است که باید کسب شود که در بالا به ۷ مؤلفه که بحث هوش اخلاقی پرداخته شد (حسنی، ۱۳۹۵). از محدودیت‌های این پژوهش این است که این پژوهش بر روی دانشجویان انجام شده است و تعمیم آن به جامعه‌های غیردانشجویی و گروه‌های سنی پایین‌تر باید با احتیاط صورت گیرد.

پیشنهادات پژوهش

■ از آنجا که روایی پرسش‌نامه‌ها و مقیاس‌ها بهتر است به صورت مستمر و در گروه‌های مختلف مورد بررسی قرار گیرد، پیشنهاد می‌شود که در نظام آموزش مدرسه و همچنین در جامعه‌های آماری غیردانشجویی این مقیاس مجدداً اعتباریابی شود.

- همچنین در این آزمون تحلیل عاملی تأییدی و استفاده از شاخص‌های دیگر مانند روایی ملاکی پیش‌بین و پایایی به روش بازآزمایی انجام نشد که پیشنهاد می‌شود در تحقیقات آینده این شاخص‌ها مورد توجه قرار گیرد.
- براساس یافته‌های به‌دست آمده، پیشنهادات می‌شود که از این مقیاس بومی که براساس فرهنگ ایرانی و آموزه‌های اسلامی ساخته شده است، در تعیین میزان هوش اخلاقی دانش‌آموزان و دانشجویان در آموزش و پرورش و در دانشگاه‌ها و به‌عنوان یک عامل مهم در حوزه تعلیم و تربیت جهت گزینش معلمان و دست‌اندرکاران مدارس، استفاده شود.

تشکر و قدردانی

پژوهشگران این مقاله برخود لازم می‌دانند که از همکاری دانشجویان گرانقدر که در این تحقیق شرکت کرده‌اند و همین‌طور از جناب آقای دکتر سیدحمیدرضا علوی به‌خاطر ارائه دیدگاه‌های ارزشمندشان تشکر و قدردانی نمایند.

- ارشادحسینی، هادی؛ میردیکوندی، رحیم؛ احمدی، محمدرضا (۱۳۹۴). هوش اخلاقی و ساخت آزمون اولیه آن بر اساس منابع اسلامی، اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی، ۱(۳)، ۷ - ۲۶.
- اعوانی، شهین (۱۳۸۸). کیمیای اخلاق در غزالی، جاویدان خرد، شماره ۲: ۵ - ۲۳.
- امینی مقدم، یاسمین؛ محمدرضایی، علی و مکوندحسینی، شاهرخ (۱۳۹۷). ساخت و اعتباریابی مقیاس هوش اخلاقی کودکان مبتنی بر نظریه بوربا، فصل‌نامه‌اندازه‌گیری تربیتی، ۹(۳۴)، ۲۷ - ۴۵.
- ایزدی طامه، احمد؛ برجعلی، احمد؛ دلاور، علی و اسکندری، حسین. (۱۳۸۷). صبر، مبانی نظری و کارکردهای روانی - اجتماعی، تعلیم و تربیت اسلامی، ۱۷(۷۸)، ۱۰۱ - ۱۲۸.
- بطحایی گلپایگانی، سید حسن. (۱۳۹۲). جستاری در مفهوم‌شناسی و گستره اخلاص در قرآن، پژوهش‌نامه معارف قرآنی، ۴(۱۲)، ۹۷ - ۱۱۶.
- بهرامی، محمد امین؛ اصمی، مریم؛ فاتح‌پناه، آزاده؛ دهقانی تفتی، عارفه و احمدی تهرانی، غلامرضا (۱۳۹۱). سطح هوش اخلاقی اعضای هیات علمی و کارکنان دانشگاه علوم پزشکی شهید صدوقی یزد، مجله ایرانی اخلاق و تاریخ پزشکی، ۵(۶)، ۷۵ - ۸۸.
- پازوکی، شهرام (۱۳۸۸). احیاء علوم الدین غزالی و ضرورت احیاء آن در روزگار ما، جاویدان خرد دوره جدید، شماره چهار: ۳۷ - ۴۹.
- پورجمشیدی، مریم و بهشتی‌راد، رقیه (۱۳۹۴). تأثیر هوش اخلاقی و سلامت روان بر شادکامی دانشجویان، پژوهش‌نامه روان‌شناسی مثبت، سال اول، ۱(۴)، ۵۵ - ۶۶.
- تیمی آمدی، عبدالواحد (۱۳۶۶). غررالحکم و دررالکلم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- حسن‌زاده، رمضان. (۱۳۹۲). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. تهران: نشر ساوالان.
- حسینی، محمد (۱۳۹۵). بررسی رویکرد تربیت اخلاقی در نظام تربیت رسمی و عمومی دوره ابتدایی، تربیت اسلامی، ۱۱(۲۲)، ۲۵ - ۵۱.
- خواججه‌پور، لیلیا؛ یوسفی، علیرضا و کشتی‌آرای، نرگس (۱۳۹۷). تحلیل مفهوم مدیریت خشم در آموزه‌های تعلیمی سعیدی‌نامه به‌عنوان یکی از راهبردهای تربیت اخلاقی دانش‌آموزان در نظام تربیت رسمی و عمومی، مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۳(۲)، ۲۹ - ۵۸.
- دهقان منشادی، منصور (۱۳۹۶). بررسی رابطه هوش اخلاقی با وجدان کاری و تعهد سازمانی با تأکید بر رویکرد اسلامی در مدیران مدارس شهرستان میبد مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۲(۳)، ۶۷ - ۸۶.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۶۹). فرار از مدرسه: درباره زندگی و اندیشه ابوحامد غزالی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سیادت، علی؛ مختاری‌پور، مرضیه و کاظمی، ایرج (۱۳۸۸). رابطه بین هوش اخلاقی و رهبری تیمی در مدیران آموزشی و غیرآموزشی از دیدگاه اعضای هیات علمی دانشگاه علوم پزشکی اصفهان، مدیریت سلامت، ۱۲(۳۶): ۶۱ - ۶۹.
- شیر، عبدالله. (۱۳۹۵). الاخلاق، قم: مکتبه بصیرتی.
- غزالی، ابوحامد محمد. (۱۳۶۸). کیمیای سعادت. ۲ جلدی. به کوشش حسین خدیوچم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- غفوری، آرزو و صالحی، کیوان (۱۳۹۸). ارتقاء هوش اخلاقی دانش‌آموزان متوسطه اول در درس کار و فناوری، مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۴(۴)، ۱۰۷ - ۱۳۶.
- فتحی آشتیانی، علی (۱۳۸۸). آزمون‌های روان‌شناختی، ارزشیابی شخصیت و سلامت روان. تهران: بعثت فرهادی‌نژاد، محسن و خانی، فاطمه (۱۳۹۷). مطالعه مؤلفه‌های هوش اخلاقی در پرتو اندیشه‌های امام علی(ع) در نهج‌البلاغه، پژوهش‌نامه نهج‌البلاغه، ۶(۲۴): ۵۱ - ۷۰.
- فقهی‌زاده، عبدالهادی؛ واعظی، محمود و خطیریان، سمانه (۱۳۹۳). کارکردهای معنوی توکل به خدا در قرآن و روایات، بصیرت و تربیت اسلامی، ۱۱(۳۰)، ۱ - ۱۸.
- فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۴۱۷ق.ا). المحججه‌البیضاء فی تهذیب الاحیاء. تصحیح و تعلیق علی‌اکبر غفاری. چاپ

- چهارم. قم: مؤسسه انتشارات اسلامی جامعه مدرسین قم.
- کاوینانی، محمد؛ فصیحی رامندی، مهدی. (۱۳۹۱). بررسی تطبیقی دیدگاه‌های غزالی و بندورا در تربیت اخلاقی، *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ۶(۱۱)، ۹۵ - ۱۲۴.
- کرامتی، میسره و عمادیان، سیده علیا (۱۳۹۵). رابطه رشد اخلاقی، اعتیاد به پیامک و افت تحصیلی دانش‌آموزان، *فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات در علوم تربیتی*، ۶(۴): ۱۱۱ - ۱۲۶.
- مختاری پور، مرضیه و سیادت، علی (۱۳۸۸). بررسی مقایسه‌ای ابعاد هوش اخلاقی ازدیدگاه دانشمندان با قرآن کریم و ائمه معصومین(ع). *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ۳(۴): ۹۷ - ۱۱۸.
- مشفق، مریم و لطیفی، زهره. (۱۳۹۸). اثربخشی بسته آموزشی، پرورش مهارت‌های زندگی (مبتنی بر مبانی اسلامی با روش فعال) بر هوش اخلاقی دانش‌آموزان دختر، *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۴(۱)، ۱۴۵ - ۱۶۲.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۸). *اخلاق در قم*، مدرسه امام علی بن ابیطالب(ع)، قم: زهیر
- نراقی، ملااحمد (۱۳۸۶). *معراج السعاده*، قم: زهیر.
- یعقوبی، ابوالقاسم؛ فتاحی، فتانه و محمدزاده، سروه (۱۳۹۷). فراتحلیل مطالعات هوش اخلاقی، *مطالعات روان‌شناسی تربیتی*، شماره ۳۲، ۲۴۷ - ۲۷۰.
- یعقوبی، ابوالقاسم؛ عروتنی موفق، اکبر و دلفان بیرانوند، آرزو (۱۳۹۸). مبنا و ابعاد هوش اخلاقی براساس فرهنگ نهج البلاغه: یک بررسی تطبیقی، *پژوهش‌نامه نهج البلاغه*، ۷(۲۸)، ۱ - ۲۱.
- Attride - Stirling, J. (2001). Thematic networks: an analytic tool for qualitative research. *Qualitative research*, 1(3), 385 - 405.
- Borba, M. (2005). The step by step plan to building moral intelligence, nurturing kid's hearts and souls. *San Francisco: National Educator Awards, National Council of Self Steam*, 1 - 25.
- Boyatzis, R. E. (1998). *Transforming qualitative information: Thematic analysis and code development*. Sage.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77 - 101.
- Chinnery, A. (2019). Toward a Bold Agenda for Moral Education, *Philosophical Inquiry in Education*, 26(2), 117 - 123
- Coles, R. (1998). *The moral intelligence of children*. A&C Black.
- Coskun, K., & Kara, C. (2019). Moral identity test (MIT) for children: reliability and validity. *Psicologia: Reflexão e Crítica*, 32(1), 1 - 8.
- D Khampa (2019). Development and standardization of moral intelligence scale. *The International Journal of Indian Psychology*, 7(4), 657 - 665.
- Kruger, T. (2012). *Moral Intelligence: The construct and key correlates* (Doctoral dissertation, University of Johannesburg).
- Lennick, D & Kiel, F. (2005). *Moral intelligence*, Pearson education, inc. prentice hall, Isbn.
- Lennick, D., & Kiel, F. (2011). *Moral intelligence 2.0: Enhancing business performance and leadership success in turbulent times*. Pearson Prentice Hall.
- Martin, D. E., & Austin, B. (2010). Validation of the moral competency inventory measurement instrument. *Management Research Review*.